

Mikołaj Duś*

Stosowanie instytucji ubezwłasnowolnienia w polskim systemie prawnym.

Streszczenie

Polski kodeks cywilny wyróżnia dwa rodzaje ubezwłasnowolnienia: całkowite i częściowe. Celem instytucji jest ochrona interesów osób z niepełnosprawnością fizyczną lub intelektualną, dla których ustanawia się opiekuna lub kuratora. Zgodnie z orzecznictwem Sądu Najwyższego przepisy art. 13 k.c. i art. 16 k.c. należy stosować jedynie w zakresie niezbędnym dla realizacji interesów osoby, której dotyczy wniosek. Jednakże dane Ministerstwa Sprawiedliwości wskazują, że instytucja ta jest nadużywana, ponieważ liczba osób ubezwłasnowolnionych w Polsce bezzasadnie wzrosła z 23 489 w 1985 r. do 74 005 w 2012 r. Ponadto polski model ubezwłasnowolnienia jest sprzeczny ze standardami Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz Konwencji o Prawach Osób Niepełnosprawnych. Interwencje Rzecznika Praw Obywatelskich w przedmiocie ochrony praw osób ubezwłasnowolnionych wskazują, że obecnie stosowany model zastępczego podejmowania decyzji nie jest skuteczny i nie gwarantuje ochrony dobra osób niepełnosprawnych. Przygotowany przez Komisję Kodyfikacyjną Prawa Cywilnego projekt nowelizacji przepisów kodeksu cywilnego przewiduje zastąpienie ubezwłasnowolnienia instytucją zindywidualizowanej opieki, jednakże ze względu na aktualne decyzje polityczne nie można określić, czy prace nad nim będą kontynuowane.

Słowa kluczowe: Ubezwłasnowolnienie, polski system prawny, Komisja Kodyfikacyjna Prawa Cywilnego.

* Autor jest studentem prawa na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

1. Wprowadzenie

Instytucja ubezwłasnowolnienia jest jedną z najpoważniejszych form ingerencji prawnej w sferę elementarnych praw człowieka, takich jak prawo do samostanowienia o sobie oraz prawo do prywatności. Sąd Najwyższy, orzekając w kwestii ubezwłasnowolnienia, wskazał, że instytucja ta ogranicza w tak wysokim stopniu podstawowe prawa i wolności, że wszelkie uchybienia proceduralne są niedopuszczalne pod rygorem stwierdzenia nieważności postępowania, a sama instytucja powinna być stosowana jedynie w przypadkach koniecznych¹. Szczególny charakter tej instytucji został również podkreślony w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka².

Uzasadnione wątpliwości co do prawidłowego stosowania instytucji ubezwłasnowolnienia w Polsce mogą wzbudzać dane zawarte w statystykach Wydziału Statystyki i Analiz Wymiaru Sprawiedliwości Ministerstwa Sprawiedliwości³. W ostatnich latach corocznie zwiększa się liczba wniosków o ubezwłasnowolnienie – z 9104 w 2006 r. do 12 983 w 2012 r. – oraz orzeczeń uwzględniających wnioski w pierwszej instancji w całości lub w części – z 6067 w 2006 r. do 8220 w 2012 r.⁴

W 1985 roku społeczność osób ubezwłasnowolnionych w Polsce liczyła 23 859 osób⁵. Natomiast w 2011 r. wynosiła już 70 743, a następnie 74 005 w 2012 r.⁶. Mając na uwadze postulowaną przez Sąd Najwyższy ostrożność w zakresie stosowania tej instytucji, zaniepokojenie budzi również fakt, że ogromna większość osób, wobec których orzeczono ubezwłasnowolnienie, to osoby ubezwłasnowolnione całkowicie. Obecnie w Polsce ponad 60 000

¹ Postanowienie SN z dnia 18 stycznia 1978., sygn. IV CR 515/77, nieopublikowane.

² Por. wyrok ETPCz z dnia 27 marca 2008 r., Sztukaturów v. Rosja, skarga nr 44009/05.

³ Wydział Statystyki i Analiz Wymiaru Sprawiedliwości Ministerstwa Sprawiedliwości, *Ewidencja spraw o ubezwłasnowolnienie w latach 2004-2012 r.*, <https://bip.ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/statystyki/statystyki-2013/download,2350,13.html> (dostęp: 25.01.2016).

⁴ *Ibidem*.

⁵ M. Zima-Parjaszewska, *Ubezwłasnowolnienie w świetle Konstytucji RP oraz Konwencji o Prawach Osób z Niepełnosprawnościami*, http://www.ptpa.org.pl/public/files/publikacje/Ekspertyza_OSI_-_Ubezwlasnowolnienie.doc (dostęp: 17.01.2016).

⁶ Kancelaria Sejmu. Biuro Komisji Sejmowych, *Pełny zapis przebiegu posiedzenia Komisji Sprawiedliwości i Praw Człowieka oraz Komisji Polityki Społecznej i Rodziny*, <http://orka.sejm.gov.pl/zapisy7.nsf/0/552B24B4AB581954C1257C27004F403C/%24File/0260107.pdf> (dostęp: 20.01.2016).

osób jest pozbawionych prawa do samodzielnego podejmowania decyzji, w porównaniu do znacznie mniejszej grupy osób ubezwłasnowolnionych częściowo⁷.

Instytucja ubezwłasnowolnienia wywołuje nie tylko skutki w zakresie sfery praw cywilnych danej osoby, ale również oddziałuje na jej społeczny wizerunek oraz relacje rodzinne. Z tego powodu należy podjąć się próby oceny istniejących rozwiązań prawnych oraz ich analizy z perspektywy zgodności z prawem międzynarodowym.

2. Podstawa prawna ubezwłasnowolnienia

Polski kodeks cywilny z dnia 23 kwietnia 1964 r. wyróżnia dwa rodzaje ubezwłasnowolnienia: całkowite i częściowe⁸. Zgodnie z treścią art. 13 § 1 k.c. osoba, która ukończyła trzydzieści lat, może być ubezwłasnowolniona całkowicie, jeżeli wskutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego rodzaju zaburzeń psychicznych, w szczególności pijactwa lub narkomanii, nie jest w stanie kierować swoim postępowaniem. Przyczyny uzasadniające orzeczenie ubezwłasnowolnienia muszą istnieć w dacie orzekania o ubezwłasnowolnieniu, jednakże możliwe jest ubezwłasnowolnienie osoby w sytuacji poprawy jej stanu zdrowia, jeżeli ma ona nietrwały charakter⁹. Na skutek orzeczenia całkowitego ubezwłasnowolnienia osoba, której dotyczył wniosek, pozbawiona jest zdolności do czynności prawnych, a kontrolę nad nią sprawuje ustanowiony przez sąd opiekun prawny.

Natomiast według art. 16 § 1 k.c. ubezwłasnowolnienie częściowe ustanawia się dla osoby pełnoletniej, której w rozumieniu art. 10 k.c. potrzebna jest pomoc w prowadzeniu swoich spraw, a jej stan nie uzasadnia orzeczenia ubezwłasnowolnienia całkowitego. Pozostałe przesłanki są uregulowane analogicznie do instytucji z art. 13 § 1 k.c. Osoba ubezwłasnowolniona częściowo ma ograniczoną zdolność do czynności prawnych, w związku z czym ustanawia się dla niej kuratora.

Zgodnie z art. 544 k.p.c. w sprawach o ubezwłasnowolnienie właściwy jest sąd okręgowy miejsca zamieszkania lub pobytu osoby, której dotyczy wniosek¹⁰. Ze względu na skomplikowany charakter spraw i ich szczególną wagę przepis przewiduje orzekanie w składzie

⁷ *Ibidem*.

⁸ Dz.U. z 2014 r., poz. 121.

⁹ Orzeczenie SN z dnia 12 listopada 1956 r., III CR 440/56, OSNCK 1957, Nr 4, poz. 115.

¹⁰ Dz.U. z 2014 r., poz. 101.

trzech sędziów zawodowych. Postępowanie wszczyna się jedynie na wniosek podmiotów wskazanych w art. 545 k.p.c. Natomiast w przedmiocie uchylenia ubezwłasnowolnienia sąd może orzec z urzędu lub na wniosek jedynie przedstawiciela ustawowego ubezwłasnowolnionego lub na wniosek samego ubezwłasnowolnionego (art. 559 k.p.c.). Uprawnienia w przedmiocie złożenia wniosku w sprawie o ubezwłasnowolnienie posiada również prokurator (art. 7 k.p.c.), Rzecznik Praw Obywatelskich (art. 14 pkt 4 w zw. z art. 1 ust. 2 i 3 RPOU) oraz Rzecznik Praw Dziecka (art. 10 ust.1 pkt. 3 RPDU)¹¹.

3. Konstrukcja materialnoprawnych przesłanek ubezwłasnowolnienia

W literaturze wskazuje się na wadliwą konstrukcję przesłanek art. 13 k.c. i 16 k.c.¹² W pierwszej kolejności należy wskazać na dyskryminujący charakter terminów użytych przez ustawę. Przesłanka "niedorozwoju umysłowego" jest obecnie zastępowana w konwencjach międzynarodowych terminem niepełnosprawności intelektualnej¹³. Podobnie rozwój nauk medycznych i psychiatrycznych spowodował, że obecnie fachowa literatura odeszła od używania takich pojęć, jak "choroba psychiczna", "pijaństwo" czy "narkomania", zastępując je pojęciami zaburzeń psychicznych oraz zespołem uzależnienia od alkoholu lub od innych środków¹⁴. Zmiana ta nie ma charakteru pozornego, gdyż marginalizacja osoby, której dotyczy wniosek, może odbywać się poprzez określanie jej stanu za pomocą pojęć, które oprócz jego biologicznego podłoża wskazują również na jego społeczne uwarunkowania. Zastosowane w ustawie terminy wywołują jednoznacznie pejoratywne skojarzenia, które mogą utrudniać odbiór społeczny jednostki oraz spowodować jej uprzedmiotowienie.

Wskazane w przepisach przyczyny ubezwłasnowolnienia nie mają ponadto charakteru enumeratywnego wyliczenia. Jak wskazuje M. Szeroczyńska: "ważne jest, aby niepełnosprawność dotyczyła sfery woli, świadomości lub intelektu – możliwe jest więc ubezwłasnowolnienie osoby pozbawionej świadomości, umiejętności komunikacji z otoczeniem lub zdolności rozumienia rzeczywistości"¹⁵. Jednakże zgodnie z orzecznictwem Sądu Najwyższego

¹¹ Dz.U. z 2014 r. poz. 1648; Dz.U. z 2015 r. poz. 2086.

¹² L. Ludwiczak, *Ubezwłasnowolnienie w polskim systemie prawnym*, Warszawa 2012, s. 21.

¹³ M. Zima-Parjaszewska, *Ubezwłasnowolnienie...*

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ M. Szeroczyńska (red.), *Asystent osoby z niepełnosprawnością: studium prawnoporównawcze*, Warszawa 2007, s. 29.

przy ocenie zdolności osoby dotkniętej zaburzeniami psychicznymi do kierowania swoim postępowaniem sąd powinien brać pod uwagę konkretną sytuację życiową tej osoby i możliwość kierowania przez nią swym postępowaniem w okolicznościach związanych z tą sytuacją¹⁶. Dokonywanie oceny powyższej możliwości w oderwaniu od danej sytuacji, tzn. wyłącznie w płaszczyźnie objawów – z lekarskiego punktu widzenia – dla określonego rodzaju zaburzeń psychicznych typowych, nie jest wystarczająca dla oceny zasadności wniosku o ubezwłasnowolnienie.

W przypadku przesłanki "pomocy w prowadzeniu spraw" wymienionej w art. 16 § 1 k.c. należy podkreślić, że na poziomie wykładni językowej nie stanowi ona podstawy do zastępczego podejmowania decyzji za osobę ubezwłasnowolnioną bez wcześniejszego ustalenia jej woli. Sąd Najwyższy słusznie zwrócił uwagę na fakt, że oceniając potrzebę zapewnienia osobie chorej pomocy do prowadzenia jej spraw, biegły – a także sąd – powinien mieć na uwadze rzeczywiście istniejący zakres spraw wymagających decyzji tej osoby¹⁷. Należy wobec tego stwierdzić, że jeżeli sytuacja życiowa osoby, której dotyczy wnioski, jest stabilna, a w zakresie dokonywanych przez nią czynności dnia codziennego nie wymaga ona pomocy, to sam fakt zdiagnozowania u niej problemów zdrowotnych nie może uzasadniać ubezwłasnowolnienia.

Z tego powodu w orzecznictwie wskazuje się na konieczność zaistnienia dodatkowej, niewyrażonej wprost w przepisach prawa przesłanki celowości orzeczenia ubezwłasnowolnienia w badanym stanie faktycznym¹⁸. Zgodnie z zaprezentowanym poglądem każdorazowo sąd orzekający w sprawie powinien kierować się interesem osoby, której dotyczy wnioski, i przez jego pryzmat oceniać przesłanki wskazane w ustawie. Sąd Najwyższy podkreślił również, że podstawowym celem niniejszej instytucji jest pomoc danej osobie w prowadzeniu jej bieżących spraw, osobistych lub majątkowych¹⁹. Niestety w literaturze wskazano na ustaloną

¹⁶ Postanowienie SN z 27 stycznia 1975 r., I CR 797/74, nieopublikowane.

¹⁷ Postanowienie SN z 9 maja 1972 r., II CR 48/72, OSNCP 1972 nr 12, poz. 220, *Legalis*.

¹⁸ Postanowienie SN z 8 stycznia 1966, II CR 412/65, OSNCP 1966, Nr 10, poz. 170, orz. SN z 16.8.1962 r., I CR 320/62, OSNCP 1963, Nr 9, poz. 206.

¹⁹ Postanowienie SN z 27 października 1976 r., II CR 387/76, nieopublikowane.

praktykę orzekania o ubezwłasnowolnieniu bez uwzględnienia przesłanki kierowania się dobrem osoby, której dotyczy wnioszek²⁰. Konstrukcja przepisów prawa materialnego, rutyna sądowa oraz wpływ interesów osób trzecich są przyczyną licznych nadużyć poprzez powszechne stosowanie instytucji tak głęboko ingerującej w zakres podstawowych praw człowieka.

4. Problematyka skutków prawnych ubezwłasnowolnienia

Podstawowym skutkiem orzeczenia ubezwłasnowolnienia jest ograniczenie lub pozbawienie osoby ubezwłasnowolnionej zdolności do czynności prawnych. Polski kodeks cywilny nie stwarza możliwości orzeczenia ubezwłasnowolnienia co do konkretnie wskazanych w postanowieniu czynności lub ze względu na ich rodzaj. Z tego powodu skutki orzeczenia obejmują całokształt życiowej działalności osoby, której dotyczył wniosek. Tak szerokie spektrum oddziaływania prawnego może powodować liczne problemy w zakresie kolizji z rzeczywistymi potrzebami i możliwościami osoby ubezwłasnowolnionej.

W przypadku ubezwłasnowolnienia całkowitego, zgodnie z art. 14 § 1 k.c., czynność dokonana przez osobę ubezwłasnowolnioną jest bezwzględnie nieważna. Osoby pozbawione zdolności do czynności prawnych nie mogą m.in. sporządzić testamentu (art. 944 § 1 k.c.), być pełnomocnikiem (art. 100 k.c.), zawrzeć małżeństwa (art. 11 § 1 k.r.o.), nie przysługuje im władza rodzicielska (art. 94 § 1 k.r.o.) i w konsekwencji możliwość przysposobienia dziecka (art. 114¹ § 1 k.r.o.)²¹. W art. 14 § 2 k.c. umożliwiono takim osobom zawieranie umów w drobnych bieżących sprawach życia codziennego, które stają się ważne z chwilą ich wykonania pod warunkiem, że nie powodują rażącego pokrzywdzenia osoby niezdolnej do czynności prawnych. W pozostałych przypadkach za osobę ubezwłasnowolnioną całkowicie działa jej opiekun, który może podejmować decyzje dotyczące czynności prawnych w imieniu tej osoby.

Natomiast sytuacja prawna osoby ubezwłasnowolnionej częściowo jest zróżnicowana w zależności od rodzaju dokonywanej czynności prawnej. Osoba ta może dokonywać czynności prawnych osobiście, za wyjątkiem czynności wymagających zgody jej przedstawiciela usta-

²⁰ M. Tomaszewska, *Charakter prawny decyzji o ubezwłasnowolnieniu w sądowym stosowaniu prawa*, Toruń 2008, s. 203-236.

²¹ Dz.U. z 2015 r. poz. 2082.

wowego. Zezwolenie wymagane jest w związku z zaciągnięciem zobowiązania lub rozporządzeniem prawem (art. 17 k.c.) oraz w przypadkach wskazanych w ustawie, m.in. w celu uznania dziecka (art. 74 k.r.o.). Istnieje ponadto katalog czynności, których ubezwłasnowolniony nigdy nie może wykonać, np. sporządzić lub odwołać testament (art. 944 § 1 k.c.). Przedstawicielem osoby ubezwłasnowolnionej jest kurator (art. 16 § 2 k.c.).

5. Naruszanie praw osób ubezwłasnowolnionych

Powtarzające się interwencje Rzecznika Praw Obywatelskich w przedmiocie ochrony praw osób ubezwłasnowolnionych wskazują, że obecnie stosowany model zastępczego podejmowania decyzji nie zawsze daje gwarancję faktycznej realizacji interesu osób pozostających pod opieką lub kuratelą.

W dniu 3 listopada 2015 roku Rzecznik Praw Obywatelskich złożył do Trybunału Konstytucyjnego wniosek w sprawie zasad umieszczania osób ubezwłasnowolnionych w domach pomocy społecznej²². Na podstawie art. 38 Ustawy z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego osoby niezdolne do zaspokajania podstawowych potrzeb życiowych na skutek choroby psychicznej lub upośledzenia umysłowego mogą być umieszczane w domach pomocy społecznej, pod warunkiem wyrażenia zgody osobiście lub przez ich przedstawiciela ustawowego²³. Zdaniem Rzecznika pobyt w domach pomocy społecznej często skutkuje pogorszeniem stanu psychicznego osób w nich przebywających, szczególnie w zakresie ich zdolności do komunikacji i integracji ze społeczeństwem. Niestety w przypadku umieszczenia w nich osoby ubezwłasnowolnionej całkowicie na podstawie orzeczenia sądu opiekuńczego wydanego na skutek działania jej opiekuna osoba ta nie ma możliwości kwestionowania decyzji sądu. Zgodnie z art. 573 § 1 k.p.c. w zw. z art. 66 k.p.c. w zw. z art. 65 k.p.c. osoba fizyczna niemająca zdolności procesowej, a pozostająca pod opieką, może dokonywać czynności procesowych jedynie za pomocą swego przedstawiciela. Nawet w sytuacji zmiany okoliczności będących podstawą orzeczenia, takich jak poprawa stanu zdrowia lub perspektywa

²² Rzecznik Praw Obywatelskich, *Wniosek do TK w sprawie umieszczania osób ubezwłasnowolnionych w domach pomocy społecznej*, https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Wniosek_do_TK_ws_zasad_umieszczenia_osob_ubezwlasnowolnionych_w_domach_pomocy_spolecznej_0.pdf (dostęp: 20.01.2016).

²³ Dz.U. Z 2011 r. Nr 231, poz.1375.

skorzystania z opieki osób trzecich, osoba ubezwłasnowolniona nie ma możliwości samodzielnego złożenia wniosku do sądu opiekuńczego w przedmiocie zmiany wydanego orzeczenia.

Zdaniem prof. Teresy Gardockiej, na podstawie badań prowadzonych przez Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, można stwierdzić, że „złożenie wniosku o skierowanie osoby bez jej zgody do domu pomocy społecznej nie zawsze ma na względzie dobro tej osoby”²⁴. Tymczasem na podstawie regulacji zawartych w ustawie o ochronie zdrowia psychicznego, jeżeli osoba ubezwłasnowolniona całkowicie przebywa w domu pomocy społecznej na wniosek opiekuna, pobyt ten ustawa traktuje jako "dobrowolny" niezależnie od woli tej osoby. Obowiązująca regulacja była już przyczyną wydania dwóch wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przeciwko Polsce, a orzeczenia te nie zostały przez Polskę jak dotąd wykonane²⁵.

Na naruszenie praw osób ubezwłasnowolnionych całkowicie Rzecznik Praw Obywatelskich zwracał uwagę również w piśmie z dnia 21 marca 2013 r. do ministra sprawiedliwości²⁶. Zgodnie z art. 113 § 1 k.r.o. prawo do kontaktów rodziców z dziećmi jest niezależne od zakresu ich władzy rodzicielskiej. Szczególnie dla osób niepełnosprawnych umysłowo podtrzymywanie więzi rodzinnych jest niezbędne dla ich rozwoju i stabilizacji emocjonalnej. Tymczasem w obecnym systemie prawa nie istnieje możliwość sądowego ustalenia kontaktów między rodzicem lub innym członkiem rodziny a pełnoletnią osobą, która jest ubezwłasnowolniona całkowicie. Praktyczny wymiar zagadnienia powstaje m.in. w sytuacji, gdy rodzice ubezwłasnowolnionego rozstali się, a jeden z nich, będąc opiekunem prawnym, nie wyraża zgody na wizyty byłego małżonka. W orzecznictwie przyjmuje się, że po osiągnięciu przez dziecko pełnoletniości nie jest możliwe sądowe ustalenie kontaktów, nawet w sytuacji, gdy pełnoletnia osoba nie ma zdolności do czynności prawnych²⁷. Ustawodawca w art. 168 k.r.o. przewidział możliwość wydania przez sąd opiekuńczy zarządzenia w sytuacji, gdy opiekun

²⁴ T. Gardocka, *Problematyka umieszczania osób chorych psychicznie i upośledzonych umysłowo w domach pomocy społecznej w kontekście gwarancji procesowych*, „Prawo w działaniu” 9/2011, s. 11.

²⁵ Por. wyrok ETPCz z 16 października 2012 r., Kędzior v. Polska, skarga nr 45026/07 oraz wyrok ETPCz z dnia 25 listopada 2014, K.C. v. Polska, skarga nr 31199/12.

²⁶ Rzecznik Praw Obywatelskich, *Wystąpienie do Ministra Sprawiedliwości w sprawie kontaktów osoby ubezwłasnowolnionej z rodziną bądź innymi osobami bliskimi*, <http://www.sprawy-generalne.brpo.gov.pl/pdf/2011/07/678199/1710136.pdf> (dostęp: 22.01.2016).

²⁷*Ibidem*.

prawny nie sprawuje należycie opieki. Instytucja ta nie jest jednak odpowiednia, ponieważ przedmiotem zarządzenia nie może być nakazanie określonego zachowania opiekunowi, jeśli takiego obowiązku nie nakłada przepis ustawy²⁸. Pomimo interwencji Rzecznika, sytuacja prawna tych osób jak dotąd nie uległa zmianie.

Ponadto Rzecznik Praw Obywatelskich w dniu 1 czerwca 2010 r. zwrócił się do ministra sprawiedliwości z wnioskiem o przedstawienie wyjaśnień w sprawie praw wyborczych osób ubezwłasnowolnionych częściowo²⁹. Zgodnie z art. 62 ust. 2 Konstytucji RP osoby ubezwłasnowolnione prawomocnym orzeczeniem sądu pozbawione są prawa udziału w referendum i prawa wybierania³⁰. Konstytucja nie uzależnia posiadania tego prawa od rodzaju ubezwłasnowolnienia, tym samym pozbawia osoby ubezwłasnowolnione częściowo czynnego i biernego prawa wyborczego. Prawidłowość tej regulacji może być wątpliwa z perspektywy wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, który w sprawie Alajos Kiss przeciwko Węgrom orzekł, że przepis prawa krajowego pozbawiający osobę częściowo ubezwłasnowolnioną czynnego prawa wyborczego jest sprzeczny z art. 3 Protokołu nr 1 do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka³¹. W ocenie Trybunału regulacja nieuchronnie pozbawiająca osoby ubezwłasnowolnione prawa do głosowania, bez wcześniejszego zbadania ich możliwości intelektualnych i świadomości politycznej, stanowi przejaw niesłusznej dyskryminacji. Polska jako sygnatariusz niniejszej Konwencji jest zobowiązana do podjęcia prac legislacyjnych w celu uregulowania tej kwestii, mając na uwadze również perspektywę składania przez polskich obywateli potencjalnych skarg do Trybunału. Ze względu na nieudany charakter wskazanej interwencji, w dniu 7 października 2015 r. Rzecznik skierował wniosek do Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej o zainicjowanie prac legislacyjnych w niniejszej sprawie³².

Zgodnie z orzeczeniem Trybunału Konstytucyjnego podejmowanie decyzji zarówno przez opiekuna, jak i kuratora, nawet przy wysłuchaniu i uwzględnieniu jej rozsądnych życzeń w ważniejszych sprawach (art. 158 w związku z art. 175 i art. 178 § 2 k.r.o.), nie może

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Rzecznik Praw Obywatelskich, *Wystąpienie do Ministra Sprawiedliwości w sprawie praw wyborczych osób ubezwłasnowolnionych częściowo*, <http://www.sprawy-generalne.brpo.gov.pl/pdf/2010/05/647849/1488928.pdf> (dostęp: 20.01.2016).

³⁰ Dz.U. Nr 78, poz. 483.

³¹ Wyrok ETPCz z 20 maja 2010 r., Alajos Kiss przeciwko Węgrom, skarga nr 38832/06.

³² Rzecznik Praw Obywatelskich, *Wniosek do Prezydenta RP w sprawie praw wyborczych osób ubezwłasnowolnionych*, https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Do_Prezydenta_RP_ws_praw_wyborczych_osob_ubezwlasnowolnionych.pdf (dostęp: 23.01.2016).

być utożsamiane z rzeczywistą wolą osoby, za którą działają³³. Naruszenie autonomii decyzyjnej człowieka w sposób nieadekwatny do jego potrzeb jest sprzeczne z zasadą proporcjonalności (art. 31 ust. 3 Konstytucji) oraz narusza wyrażoną w art. 30 Konstytucji zasadę nie naruszalności i poszanowania godności człowieka. W opinii Trybunału koniecznym jest zagwarantowanie każdemu człowiekowi, niezależnie od zakresu jego zdolności prawnej, „ pewnego minimum materialnego, zapewniającego jednostce możliwość samodzielnego funkcjonowania w społeczeństwie oraz stworzenie każdemu człowiekowi szans na pełny rozwój osobowości w otaczającym go środowisku kulturowym i cywilizacyjnym”.³⁴

Ze względu na liczne ograniczenia możliwości podejmowania decyzji, a także niewątpliwą stygmatyzację społeczną osób niepełnosprawnych umysłowo, osoby ubezwłasnowolnione odsuwane są od jakiegokolwiek formy uczestnictwa w życiu społecznym. Zgodnie z ekspertyzą Polskiego Towarzystwa Prawa Antydyskryminacyjnego w aktualnym dyskursie społecznym można zaobserwować brak poszanowania prawa osób ubezwłasnowolnionych do indywidualnego rozwoju ze względu na ich dyskryminację³⁵. W konsekwencji społecznego wykluczenia osoby te skazane są na stopniowe utożsamianie się ze sztucznie wykreowaną niezdolnością do samodzielnej realizacji własnych potrzeb, zanikanie ich świadomości prawnej oraz dalszą marginalizacją ich dobra.

6. Perspektywa zmian

Poszanowanie praw osób ubezwłasnowolnionych nie jest przedmiotem działalności jedynie Rzecznika Praw Obywatelskich. Precedensowy charakter należy przyznać orzeczeniu Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 11 września 2015 r., w którym sąd oddalił wniosek o ubezwłasnowolnienie całkowite ze względu na art. 30 Konstytucji RP³⁶. Wniosek ten został złożony przez prokuratora rejonowego wbrew woli matki, która opiekowała się niepełnosprawnym dzieckiem. Zgodnie z postanowieniem sądu orzekającego w pierwszej instancji

³³ Wyrok TK z 7 marca 2007 r., sygn. K 28/05, OTK ZU 2007, nr 7A, poz. 75.

³⁴ Wyrok TK z 4 kwietnia 2001 r., sygn. K 11/00, OTK ZU nr 3/2001, poz. 54.

³⁵ M. Zima-Parjaszewska, *Ubezwłasnowolnienie...*

³⁶ Postanowienie SA w Katowicach z 11 września 2015 r., sygn. V Aca109/15, nieopublikowane.

ubezwłasnowolnienie całkowite było konieczne ze względu na ochronę potencjalnych interesów osoby, której dotyczył wniosek oraz spełnienie przesłanek z art. 13 k.c.³⁷ Orzekając o ubezwłasnowolnieniu, Sąd okręgowy zupełnie pominął fakt, że osoba ta pomimo znacznego stopnia niepełnosprawności, potrafiła zadbać o swoje podstawowe potrzeby, dojeżdżać autobusem do szkoły, posługiwać się odtwarzaczem mp3, a nawet obsługiwać komputer. Sąd odwoławczy, powołując się na pogląd Sądu Najwyższego, trafnie wskazał, że jeżeli sytuacja życiowa takiej osoby jest ustabilizowana, ma ona zapewnioną opiekę, a orzeczenie ubezwłasnowolnienia mogłoby zakłócić jej korzystanie z uregulowanej sytuacji faktycznej, to samo spełnienie przesłanek z art. 13 k.c. nie jest wystarczające³⁸. Zdaniem sądu apelacyjnego wykładnia art. 13 k.c. powinna się odbywać z perspektywy poszanowania art. 30 Konstytucji RP, który obliguje organy państwa do poszanowania nienaruszalnej godności człowieka, która jest źródłem jego wolności i praw. Podobnie stanowią obowiązujące regulacje prawa międzynarodowego. Zgodnie z art. 3 lit. a oraz c i art. 19 Konwencji o Ochronie Praw Osób Niepełnosprawnych osoby niepełnosprawne mają prawo do godności i autonomii decyzyjnej, a także do należnego życia i włączania ich do społeczeństwa³⁹. Również w art. 8 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka zawarto zasadę ochrony życia prywatnego każdego człowieka⁴⁰. Orzeczenie ubezwłasnowolnienia stanowi tak głęboką ingerencję w sferę praw osoby, której dotyczy wniosek, że powinno stanowić środek *ultima ratio*. Sąd apelacyjny trafnie zauważył, że zarówno art. 30 Konstytucji, jak i wspomniane regulacje prawa międzynarodowego „doznają naruszenia w każdym wypadku orzeczenia ubezwłasnowolnienia, czy to częściowego, czy całkowitego, które nie prowadzi do istotnej sytuacji prawnej lub faktycznej osoby, której ubezwłasnowolnienie dotyczy”⁴¹. Powołując się na przepisy Konstytucji i przepisy prawa międzynarodowego w celu oddalenia bezzasadnego wniosku o ubezwłasnowolnienie całkowite, sąd apelacyjny uczynił niewątpliwie „krok naprzód” w zakresie ochrony praw osób niepełnosprawnych.

³⁷ Postanowienie SO w Gliwicach z 21 listopada 2014 r., sygn. II Ns 29/14, nieopublikowane.

³⁸ Postanowienie SN z 5 stycznia 1977 r., sygn. I CR450/76.

³⁹ Dz. U. z 25 października 2012 r., poz. 1169.

⁴⁰ Dz.U. 1993 Nr 61, poz. 284.

⁴¹ Postanowienie SA w Katowicach z 11 września 2015 r., sygn. V Aca109/15, nieopublikowane.

Nowatorskie rozwiązania legislacyjne w przedmiocie zdolności do czynności prawnych osób niepełnosprawnych zawarto również w założeniach nowelizacji Kodeksu Cywilnego, Kodeksu Postępowania Cywilnego i innych ustaw, opracowanych przez Komisję Kodyfikacyjną Prawa Cywilnego⁴². Podstawowym założeniem projektu jest całkowita rezygnacja z instytucji ubezwłasnowolnienia w aktualnej formie i zastąpienie jej modelem opieki w czterech wymiarach – w zależności od stopnia ingerencji w zdolność do czynności prawnych.

Najłagodniejszą formą w projekcie jest opieka asystencyjna, niewiążąca się z żadnym ograniczeniem zdolności do czynności prawnych, a polegająca jedynie na ustanowieniu opiekuna prawnego, który będzie udzielał pomocy podopiecznemu przy podejmowaniu trudnych dla niego decyzji. Drugi wymiar to opieka reprezentacyjna współwystępująca z reprezentacją fizyczną osoby pozostającej pod opieką. Posiada ona zdolność do czynności prawnych, jednakże jej opiekun ma prawo do reprezentowania jej w zakresie wyliczonych enumeratywnie w orzeczeniu czynności prawnych. Trzecia forma to opieka z kompetencją do współdecydowania. W modelu tym osoba pozostająca pod opieką może podejmować czynności prawne w pełnym zakresie, ale dla uzyskania przez nie mocy wiążącej konieczna jest ich akceptacja przez opiekuna prawnego. Najdalej posunięta ingerencja w autonomię decyzyjną człowieka przewidziana jest w modelu opieki połączonej z umocowaniem do wyłącznego zastępstwa. Opieka ta polega na całkowitej reprezentacji interesów podopiecznego przez opiekuna w zakresie ustalonym przez sąd orzekający w sprawie. W tej sytuacji osoby pozostające pod opieką nie mogłyby podejmować żadnych czynności prawnych w zakresie kompetencji ich opiekuna prawnego.

Zgodnie ze słowami Głównego Specjalisty w Departamencie Prawa Cywilnego Ministerstwa Sprawiedliwości, Jacka Ignaczewskiego, istota projektu opiera się na pełnej indywidualizacji, według której „każde orzeczenie sądowe będzie musiało zawierać precyzyjny katalog praw, uprawnień i obowiązków opiekuna prawnego i podopiecznego”⁴³. Wskazane założenie jest stanowczym odejściem od obowiązującej obecnie procedury, w której skutki ubezwłasnowolnienia obejmują ubezwłasnowolnionego automatycznie, bez rozróżniania sfer życia, w których jest w stanie działać samodzielnie. Wedle założeń projektu sąd orzekający

⁴² Komisja Kodyfikacyjna Prawa Cywilnego, *Projekt założeń nowelizacji Kodeksu cywilnego, Kodeksu postępowania cywilnego, Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego i innych ustaw w zakresie zdolności do czynności prawnych osób z niepełnosprawnością psychiczną*, https://bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/kkpc/projekty-na-stroniem-1-zalozenia-v--3-0-22-03-2013-do-dprc.doc (dostęp: 22.01.2016).

⁴³ Kancelaria Sejmu. Biuro Komisji Sejmowych, *Pełny zapis przebiegu posiedzenia...*

w sprawie w każdym przypadku będzie zobowiązany do ustalenia indywidualnych potrzeb osoby, której dotyczy wniosek, i na tej podstawie wybrać jedną z form opieki.

Decyzją ministra sprawiedliwości Komisja Kodyfikacyjna Prawa Cywilnego została rozwiązana z dniem 17 grudnia 2015 r. Tym samym prace nad wdrożeniem projektu zostały wstrzymane. Aktualnie trudno określić, jakie będą dalsze losy projektowanych zmian w kodeksie cywilnym, ponieważ w dużej mierze będą one zależać od decyzji politycznych.

7. Podsumowanie

Każda ingerencja w prawa i wolności człowieka może budzić kontrowersje, zwłaszcza w przedmiocie jej słuszności i celowości. Instytucja ubezwłasnowolnienia należy do najbardziej radykalnych form opieki prawnej państwa nad obywatelem. Niewątpliwie jest to instytucja potrzebna, jednakże jej prawidłowe stosowanie powinno być zagwarantowane odpowiednimi przepisami prawa. Obecny model ubezwłasnowolnienia nie spełnia podstawowego wymogu, jakim jest ochrona interesów ubezwłasnowolnionego. Obowiązujące przepisy naruszają również standardy ustanowione w ratyfikowanych przez Polskę traktatach międzynarodowych, przede wszystkim w Konwencji o Ochronie Praw Osób Niepełnosprawnych oraz Europejskiej Konwencji Praw Człowieka.

Jakkolwiek prawidłowe stosowanie niniejszej instytucji zależy nie tylko od właściwie uregulowanych przepisów prawa, ale także od istniejącej praktyki w organach orzekających oraz od działań innych rządowych i pozarządowych podmiotów. Perspektywa pozytywnych zmian oraz wzrost świadomości na temat trudności, z jakimi mierzą się osoby niepełnosprawne w naszym systemie prawa jest w dużej mierze wynikiem działalności takich podmiotów, jak Rzecznik Praw Obywatelskich, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Polskie Towarzystwo Prawa Antydyskryminacyjnego i innych.

Odpowiedzialność za zniesienie barier w życiu społecznym i prawnym osób ubezwłasnowolnionych i niepełnosprawnych spoczywa również na każdym obywatelu, który podejmując się roli obrońcy, pełnomocnika, opiekuna lub kuratora, jest obowiązany przede wszystkim do troski o dobro swojego podopiecznego. Odpowiednie regulacje prawne są niezbędne, ale w praktyce życia codziennego mogą stanowić jedynie początek kształtowania się pełnego systemu ochrony i poszanowania przyrodzonej godności i autonomii decyzyjnej człowieka niepełnosprawnego.

* * *

The application of legal incapacitation in the Polish legal system.

Summary: In the Polish Civil Code two general types of legal incapacitation can be distinguished: full guardianship and partial guardianship. The regulations were established in order to help people with mental and intellectual disabilities. In case of total deprivation of legal capacity or partial loss of legal capacity, the representative will be appointed. According to the Supreme Court the legal incapacitation should be imposed to the minimum extent which is necessary to achieve the purpose of the intervention. The analysis of data, revealed by Ministry of Justice, leads to conclusion that the regulations are practiced unreasonably because the number of persons under guardianship has increased since the year 1985 from 23.489 to 74.005 in 2012. The polish model of guardianship breaches the UN Convention on the rights of persons with disabilities and the European Convention on Human Rights. Therefore, the Polish Ombudsman has undertaken several actions due to violation of rights of people under guardianship. The Codification Commission of Civil Law laid down a concept paper that envisages termination of full guardianship and the undertaking of alternative measures but the implementation of the new regulations is still discussed.

Key words: Incapacitation, Polish legal system, The Codification Commission of Civil Law.